

ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ В УКРАЇНІ І ЗА КОРДОНОМ В 20-ТІ РОКИ ХХ СТ.

У статті йдеться про державну політику по збереженню пам'яток в Україні в умовах Української революції. Автор торкається проблеми увічнення пам'яті українських вояків, створення музею, архіву по збереженню пам'яток воєної історії України за кордоном в двадцяті роки ХХ століття.

Ключові слова: пам'ятки, культурна спадщина, воєнна історія, збереження, увічнення, музей-архів, експозиція, Українська революція, армія УНР.

Спектр інтересів сучасних дослідників у галузі пам'яткознавства досить широкий. Питанням становлення і розвитку пам'яткознавства, дослідженню концептуальних засад у пам'яткоохоронній сфері, розробці нових теоретичних засад, сучасної законодавчої бази, комплексного системного підходу до організації охорони і збереження історико-культурної спадщини, ролі державних інституцій та громадських організацій у вирішенні актуальних питань, комплексного захисту культурної спадщини присвячені праці науковців Інституту історії України НАН України¹. В працях П. Тронька, В. Войналовича, В. Горбика, Г. Денисенко розглянуті окремі питання висвітлення воєнної історії України в пам'ятках. Проблеми вивчення і збереження пам'яток української історії за кордоном досліджують З. Кисіль, О. Коляничук, М. Палієнко². Проте ці питання ще не знайшли належного висвітлення.

Українська революція 1917–1921 р. дала значний імпульс державотворчим процесам в Україні. У нерозривному зв'язку із завданнями державного і культурного будівництва вирішувались питання охорони і збереження історико-культурної спадщини. “Наш обов'язок, — зазначав відомий діяч пам'яткоохоронного руху М. Біляшівський, — перш за все, зробити вагомими ці дорогоцінні залишки, забезпечити їх від загибелі і шляхом детального дослідження виробити на основі історичних підвалин форми самостійної національної культури в різних галузях народного і державного життя”³. Переконливим свідченням того, якої ваги надавали завданням збереження пам'яток історії та культури лідери національно-визвольного руху, провідні діячі Української Центральної Ради стало створен-

ня 28 липня 1917 р. державного пам'яткоохоронного органу — відділу охорони пам'яток старовини і музеїв у структурі Генерального секретарства народної освіти. Своїм зверненням “До громадян Української Народної Республіки” від 19 листопада 1917 р. відділ прагнув привернути увагу широких народних мас до нагальних потреб збереження пам'яток старовини від пограбування і руйнувань, необхідності передачі цінних паперів, книг, картин, старих меблів до музеїв, “де вони стануть у великій пригоді для нашої освіти, для науки й культури..., де будуть служити для усього народу”⁴. Поряд з державними інституціями продовжували діяти громадські організації, які в більшості своїй співпрацювали з державними установами.

12 травня 1917 р. відбулися установчі збори Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ), серед дійсних членів якого були відомі українські діячі. Комітет мав статус громадської організації, проте з ним співпрацювали державні органи і інституції, зокрема відділ охорони пам'яток Секретарства (згодом Міністерства) народної освіти УНР. ЦКОПСІМУ активно діяв до квітня 1918 року⁵. В 1917 р. було створено товариство студіювання мистецтва, восени 1917 р. розпочав діяльність Тимчасовий комітет вшанування пам'яті українських воїнів, які загинули 26 липня 1917 року⁶. Члени комітету доклали зусиль для вшанування пам'яті загиблих воїнів з 1-го Українського полку ім. Б. Хмельницького, який перейшов на бік Української Центральної Ради. Після досягнення угоди з Тимчасовим урядом, занепокоєними творенням неконтрольованих збройних сил в Україні, Центральна Рада погодилася відправити богданівців на фронт, од-

нак не поспішала це робити. Певний час полк ім. Б. Хмельницького, який склав присягу Українській Центральній Раді, стояв у Києві. Під час від'їзду на фронт ешелон полку на с. Пост-Волинський був обстріляний за наказом командувача Київським воєнним округом козаками, заздалегідь розставленими обабіч колії. У результаті сутички було вбито 16 українських воїнів урочисто похованих у братській могилі на Флорівській горі на території монастиря⁷.

В 1917 р. продовжив діяльність громадський комітет по спорудженню на військовому кладовищі в м. Черкаси церкви-пам'ятника воїнам, які загинули в роки Першої світової війни. До Комітету, створеному в 1916 р., увійшли місцеві громадські діячі, очолив комітет голова міської думи М. Куліш. Особливо активну роботу комітет розгорнув після лютого революції, коли його склад поповнився делегатами від солдат Черкаського гарнізону. В результаті підтримки зусиль членів комітету широкими колами громадськості, були зібрані кошти, необхідні для завершення будівництва церкви-пам'ятника, і 7 жовтня 1917 р. відбулося його урочисте освячення⁸.

Громадський комітет по увічненню пам'яті воїнів, які загинули в роки Першої світової війни, діяв у Києві. До його складу входили державні та громадські діячі, члени міської думи, відомі митці. 15 листопада 1915 р. було прийнято рішення про увічнення героїв, загиблих на фронтах Першої світової війни і оголошено конкурс на створення проектів храмів, каплиць і пам'ятників для встановлення їх на місцях боїв і військових кладовищах. У червні 1916 р. після підведення підсумків конкурсу розпочалося будівництво храму у Києві, який мав стати головним об'єктом меморіального комплексу військового кладовища для офіцерів і солдат, що загинули на фронтах і померли від ран у київських шпиталях. Будівництво розпочалося в районі військового цвинтаря (Звіринецька вул.), але завершити його не вдалося. Громадський комітет, який опікувався цими питаннями, у зв'язку з революційними подіями припинив свою діяльність⁹.

Серед важливих питань, які вирішували громадські організації і державні пам'яткоохоронні інституції в 1917 р. — на початку 1918 р. мали облік і реєстрація пам'яток, наукове дослідження з описом вигляду, місця розташування. Початок обстеження пам'яток

Києва розпочався на початку 1918 р. за ініціативи членів Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, товариства студіювання мистецтв, Російського археологічного товариства, Київської ученої архівної комісії. Обстеженню підлягали пам'ятки міста, пошкоджені під час артилерійського обстрілу більшовицькими військами 17–26 січня 1918 р. Як відомо в лютому 1918 р. київські шедеври зазнали пошкоджень із-за артилерійського обстрілу столиці УНР більшовицькими військами. Розуміючи важливість і невідкладність ремонтно-реставраційних робіт, рада ЦКОПСІМУ 21 лютого 1918 р. ухвалила рішення виявити пошкодження всіх архітектурних пам'яток міста. До комісії по обстеженню пам'яток увійшли Ф. Ернст, В. Кричевський, В. Матушевський, В. Обремський, Д. Щербаківський¹⁰.

Вже в середині лютого члени Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, Товариства студіювання мистецтва розпочали обстеження і опис пошкоджених пам'яток архітектури Києво-Печерської лаври. Видана в 1918 р. брошура Ф. Ернста “Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году” — свідчення напруженої роботи комісії, яка обстежила низку пам'яток Києва, серед яких були і комплексні пам'ятки архітектури і воєнної історії¹¹. У складеному пам'яткоохоронцями списку значились Києво-Печерська лавра, Софійський собор, підземні печери на Печерську і Звіринці, Золоті Ворота, стіна, збудована за часів князя Володимира в районі Десятинної церкви. Особливо постраждали старовинні будівлі на Печерську, зокрема у Воєнно-Микільський собор, збудований коштом гетьмана І. Мазепи, влучило 35 снарядів. Значних руйнувань зазнала соборна дзвіниця.

Серед важливих напрямків у роботі пам'яткоохоронних органів було збереження пам'яток монументальної скульптури. В кінці березня 1918 р. Міністерство внутрішніх справ УНР прийняло рішення про зняття пам'ятників, що залишилися від царату, та знищення зображень російського державного герба на установах і печатках¹². Серед пам'яток, які передбачалось знести, був і пам'ятник “Іскрі і Кочубею”. Турботу про долю пам'ятників висловлювали в листах до відділу охорони пам'яток громадські організації. В листі товариства студіювання мистецтва зазначалось, що “при розширеному трактуванні...

цієї постанови може загинути від рук надмірно ревливих (ii) виконавців безліч пам'яток великої художньо-історичної цінності”¹³.

Поділяючи занепокоєння громадськості з приводу намірів МВС, відділ охорони пам'яток у листі до Міністерства висловив свою точку зору лише стосовно долі пам'ятника І.Іскрі і В. Кочубею, про який у мистецтвознавців і істориків склалась однозначно негативна думка. У зв'язку з цим у листі пропонувалось закрити пам'ятник дерев'яним навісом, доручивши відділу пластичних мистецтв Міністерства народної освіти розробити проект заміни фігур пам'ятника¹⁴. Після затвердження проекту фігури І.Іскри і В. Кочубею пропонувалось зняти і передати до міського музею.

Поряд із діяльністю по охороні і збереженню пам'яток в центрі уваги новостворених державних пам'яткоохоронних органів, а також громадських організацій стояли питання увічнення подій і героїв визвольної боротьби, загиблих під час Української революції. 9 березня 1918 р. голова Української Центральної Ради М. Грушевський на засіданні Малої Ради запропонував вшанувати пам'ять загиблих під Крутами героїв, які виступили на захист УНР. Серед них був Помічний курінь. Січових стрільців, сформований зі студентів університету св. Володимира, учнів Кирило-Мефодіївської гімназії та інших гімназій міст, гідротехнічної та військової лікарської школи. Члени ради ухвалили рішення про перевезення тіл загиблих юнаків до Києва і поховання їх на Аскольдовій могилі. Вшанувавши пам'ять героїв встановленням, зібрання ухвалило “прийняти похорон на кошт держави”¹⁵. Віднайдені тіла загиблих січовиків студентського куреня були перевезені до Києва і 19 березня 1918 р. урочисто. При великому зібранні киян поховані в братській могилі на Аскольдовому кладовищі.” В Крутах загинув цвіт української шкільної молоді — писав автор статті на сторінках газети “Нова Рада” 16 березня 1918 р. — Загинуло кілька сот найкращої інтелігенції — юнаків-ентузіастів української національної ідеї. Така втрата для культурної нації була б важкою; для нашого народу вона безмірна”¹⁶.

Питання про увічнення пам'яті героїв постало одразу після їх поховання. 2 травня 1918 р. з пропозицією щодо увічнення подвигу молоді звернувся до міністра народної освіти Української Держави М. Василенка один з відомих наукових і культурних діячів, профе-

сор університету св. Володимира Г. Павлуцький. У зверненні, зокрема, наголошувалося: “Пережита епоха героїчного напруження, коли в хвилинах війни зусиллям найкращих синів України, було здійснено давню мрію народу — утворення незалежної національної держави. На оборону національної ідеї, культури і права встали усі красніші сили народу і на чолі їх учащаяся молодь; школяри та студенти. В боях під Бахмачем полягло багато цих молодих героїв, ціною своєї крові заплативши за волю рідного краю. Треба щоб пам'ять про них назавжди залишилась на Україні. Для цієї мети як найбільше відповідає постановка їм монумента на одній з площ Києва”¹⁷.

Ідея будівництва монументу була підтримана главою Української Держави, який пообіцяв грошову допомогу на її втілення. Був створений спеціальний комітет, який оголосив всенародний збір коштів на будівництво пам'ятника борцям за незалежність України¹⁸. На жаль, в той період ідеї щодо спорудження пам'ятника в Києві і на місці загибелі молодих патріотів, залишилися нереалізованими. Суттєвим імпульсом по увічненню подвигу молоді в буремні роки революції стало відзначення 75-ї річниці трагедії під Крутами. На полі бою і на місці поховання юних патріотів у столиці України були встановлені хрести. Справжнім пам'ятником став військовий ліцей імені Героїв Крут у Львові. У червні 1991 р. Українська студентська спілка оголосила конкурс на проекти пам'ятників полеглим студентам і гімназістам, які мають бути встановлені на залізничній станції Крути і на Аскольдовій могилі в Києві¹⁹.

Вирішуючи низку питань, пов'язаних з охороною історико-культурної спадщини, зокрема пам'яток воєнної і військової історії, пам'яткоохоронці Києва доклали немало зусиль до організації Національного архіву-музею війни й революції. З ініціативою його створення в серпні 1917 р. виступила культурно-освітня комісія Всеукраїнської ради військових депутатів, яка через пресу звернулася до громадськості із закликом надсилати до майбутнього музею експонати, які б характеризували назрівання та розвиток революційних подій в Україні²⁰.

Весною 1918 р. після об'єднання Музеїв війни і революції 1914–1917 рр., створеного в 1917 р. та Військово-історичного музею Київського відділу Російського воєнного-історич-

ного товариства в Києві був створений Державний військовий музей. У квітні 1918 р. діяльність Музею головним чином полягала у збиранні і охороні пам'яток революції, багато уваги приділялося збереженню пам'яток старовини на місцях, рятуванню архівів, зокрема архіву Першої світової війни, цінних документів і матеріалів Київського відділу Російського воєнно-історичного товариства.

За доби Гетьманату Міністерство народної освіти і мистецтва надало новій музейній установі фінансову допомогу, а для розміщення експозиції виділило лівий флігель Маріїнського палацу. Влітку 1918 р. музей спіткала трагічна доля, коли внаслідок непорозуміння між чиновниками різних рангів над музейними збірками був вчинений акт вандалізму. Після відмови директора музею О. Благодіра звільнити приміщення для потреб Військового міністерства, озброєні офіцери увірвалися до приміщення музею і почали викидати цінні експонати на вулицю, де вони потрапили під зливу. Дії військових викликали обурення з боку широкої наукової і культурної громадськості. Різку оцінку отримало повідомлення про обставини знищення Військового музею на засіданні Культурної Комісії при Українській Мирній делегації на переговорах з РСФРР. У прийнятій резолюції, зокрема, зазначалось, що подібні вчинки не лише шкодять національно-культурному будівництву в Україні, а й підривають її авторитет на міжнародній арені²¹.

Не менш категорично оцінив дії військового відомства М. Біляшівський у листі до полковника Аркаса, який за дорученням генштабу розслідував цей інцидент. Завідувач відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва у листі від 29 червня 1918 р. писав, що “в той час, коли кругом ідуть розмови про охорону і придбання пам'яток, яких у нас збереглося дуже мало, готовий музей, старанно зібраний, вандалські нищиться. Не можна було припуститися, що подібне могло статися серед навіть мало-культурного громадянства”²².

3 липня 1918 р. ця жахлива акція стала предметом обговорення на засіданні Ради Міністрів Української Держави. І хоча для виконавців, які цілеспрямовано нищили пам'ятки національної історії все закінчилося практично без будь-яких наслідків, ця подія стала приводом для вирішення нагальних проблем у галузі музейного будівництва, пам'яткоохоронної роботи взагалі. Це стосувалось забезпе-

чення музейних установ відповідними приміщеннями, підготовки кадрів для музейних установ і в цілому проведення пам'яткоохоронних заходів в центрі і на місцях.

За Гетьманату проблеми охорони і збереження історико-культурної спадщини вирішувалися в нерозривному зв'язку з завданнями культурного та державного будівництва. Відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва, очолюваний М. Біляшівським, продовжував працювати в іншій державній структурі — Головному управлінні мистецтва і національної культури, створеному 21 червня 1918 р.²³. Згідно Закону Управління залишалось у відомстві Міністерства народної освіти та мистецтва, але було цілком автономним у своїй діяльності і мало власний бюджет. Відділ зазнав суттєвих структурних змін. Якщо за доби Української Центральної Ради він складався з двох секцій — музейної та охорони пам'яток, то в часи Української Держави з метою удосконалення структури відділу в травні 1918 р. М. Біляшівський дістав згоду міністра народної освіти і мистецтва на створення трьох нових секцій, які дозволяли організувати проведення науково-дослідної роботи, експедицій по виявленню пам'яток, їх облік з фотофіксацією всіх пам'яток²⁴.

В той же час, питання, пов'язані з дослідженням і охороною пам'яток, перебували в полі зору різноманітних громадських об'єднань. Центральні товариства децю згорнули свою діяльність по дослідженню нерухомих пам'яток, зосередивши свою діяльність на збиранні матеріалів для архівів, речових матеріалів для музеїв. Співпраця відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва з громадськими організаціями, які діяли в Києві — Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва, товариством студіювання мистецтв, Українським науковим товариством — виявилась у роботі по обстеженню пам'яток, обговоренні проектів ремонту та їх реставрації, клопотанні перед місцевою владою про прийняття заходів щодо охорони історико-культурної спадщини, залученню до пам'яткоохоронної справи ентузіастів і подвижників на місцях. Слід зазначити, що в цей період в результаті співпраці державних інституцій і громадських організацій проводились дослідження і охоронні заходи нерухомих пам'яток. Але переважно це були пам'ятки археології і архітектури. Ремонтні і реставраційні роботи проводились вибірково,

вони не носили планового характеру і проводились за рахунок як бюджетних коштів, так і недержавних фінансових надходжень.

Важливим напрямом діяльності державних інституцій — відділів охорони пам'яток старовини і мистецтв і пластичних мистецтв ГУМНК, громадських організацій було виявлення пам'ятних історичних місць та увічнення важливих подій і видатних діячів української історії та культури. Ініціативи по вшануванню пам'яті українських гетьманів, борців Української революції надходили від місцевих органів влади, товариств, окремих громадян. Актуальними були питання охорони могил борців за ідею незалежної України, гетьманів України П. Дорошенка, І. Мазепи, П. Орлика, останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, які були видатними державними і військовим діячами.

В червні 1918 р. було прийнято ухвалу всенародного українського віче про створення Комітету національної гідності, основною метою якого було вирішення питання про перенесення останків великих синів українського народу з чужини до Києва і поховання І. Мазепи в Софійському соборі²⁵. Слушною була пропозиція Г. Мохно про встановлення пам'ятника І. Мазепі. З пропозицією про спорудження у Сімферополі пам'ятника татарському мурзі Тугай-Бею, який в 1648 р. підтримав Б. Хмельницького, виступила газета “Крим”.²⁶

Вирішення питань по увічненню історичних подій і видатних державних і воєнних діячів України, які піднімала пам'яткоохоронна громадськість в 1917–1918 рр. стала можливою в останнє десятиліття, після здобуття Україною в 1991 р. незалежності. Споруджені пам'ятники І. Мазепі в с. Мазепинці, І. Виговському в с. Германівна, що на Київщині і у с. Вигів (Житомирська обл.), П. Калнишевському в с. Постовитівка на Сумщині. Впорядковано могилу П. Дорошенка в с. Ярополче Московської області²⁷.

До відділу охорони пам'яток старовини і мистецтв ГУМНК надходили цікаві пропозиції щодо охорони і реконструкції старовинних споруд, які були комплексними пам'ятками архітектури і історії, зокрема воєнної. Весною 1918 р. до Києва надійшов лист від Подільського товариства “Просвіта”, церковно-археологічного і Подільського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтв. В якому йш-

лося про передачу в загальнонародну власність Кам'янець-Подільської фортеці. В листі зазначалось, що “фортеця є національною святинею, бо з нею пов'язані важливі події і постаті в житті українського народу.”²⁸ Підтримавши звернення громадських організацій відділ охорони пам'яток ГУМНК у травні 1918 р. дістав домовленість з міською думою щодо проведення ремонту і реставрації фортеці, забезпечення її охорони, а також неприпустимість недоцільного використання старовинних мурів і валів для господарських потреб. Міністерство народної освіти і мистецтва виділило на першочергові ремонтні роботи 750 карбованців, що становило половину необхідної для пам'яткоохоронних заходів суми²⁹. Це були перші заходи у справі охорони і збереження історико-культурного комплексу “Кам'янець”, якому в 1998 р. надано статус Національного і який являється кандидатом до списку пам'яток Всесвітньої спадщини³⁰.

За часів Української Держави великої уваги приділялося увічненню подій, пов'язаних з Першою світовою війною. 2 липня 1918 р. до глави держави з листом звернулися представники громадської організації “Пам'ять воїнів 1914–1918 рр.” з пропозицією про увічнення пам'яті загиблих в Першу світову війну. Голова товариства Данилова наголошувала на необхідності проведення ретельних пошукових робіт у районі бойових дій на українських теренах і територіях, суміжних з Україною. У листі, направленому до Ради Міністрів Української Держав, зокрема, були передбачені конкретні заходи — “відвідання військових могил і кладовищ, приведення їх в належний стан, складання списків з вцілілими написами на хрестах для одвічного поминання і занесення на особливі дошки (поки ще дерев'яні) біля православних церков, які стануть храмами-пам'ятниками, видання особливих відомостей з фотознімками для історико- побутового відділу товариства і задоволення прохання рідних про встановлення місць поховань загиблих, відновлення благолепія в розташованих поряд церквах, розграбованих нашими ж військами в дні більшовизму”³¹.

У планах товариства була підготовка і видання каталогів з точними даними про місце знаходження поховань, кількість загиблих, опис місця поховання, прізвищ загиблих. До каталогів додавалися картографічні матеріали, фотознімки, що дозволяло встановити місце поховань.³²

З ініціативою створення громадської організації по увічненню подій Першої світової війни виступили викладачі Новоросійського університету, члени Одеського товариства історії і старожитностей в Одесі. 24 жовтня 1918 р. відбулися установчі збори громадського комітету, який своєю метою ставив виявлення пам'ятних місць і спорудження храму на честь воїнів, загиблих у ході морських баталій на Чорному морі під час Першої світової війни. Подальший перебіг подій не дозволив втілити в життя плани комітету. До якого почали надходити кошти на будівництво пам'ятника³³.

У ході виявлення пам'яток воєнної історії пам'яткоохоронці прагнули встановити історичну пам'ять про всіх, хто поліг на українській землі, незалежно від причетності до того чи іншого військового табору. Відомі дані про відкриття у жовтні 1928 р. пам'ятника українським військовополоненим, які померли у Раштадському таборі у Німеччині, про спорудження у Таганрозі пам'ятника на могилах німецьких солдат, які загинули під час Першої світової війни.³⁴ Розуміючи важливість історичного моменту, значення подій, пов'язаних з Українською революцією, пам'яткоохоронці прагнули зафіксувати і зберегти їх для історії. Так, у листі відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва ГУМНК до настоятелів Київських монастирів і причтів від 5 серпня 1918 р. наголошувалось на “необхідності збереження всіх ушкоджень недоторканими як на культових, та і цивільних спорудах”, що нагадували події 1917–1918 рр. До списку пам'яток, які мали виключне історичне значення, увійшло 38 київських храмів³⁵.

У вересні 1918 р. відділ пластичних мистецтв ГУМНК виступив з ініціативою спорудження монументу на честь борців за українську державність. У зверненні йшлося про важливість увічнення пам'яті борців за незалежність України, які загинули на вулицях Києва, під Крутами, Бахмачем. Схвально зустрівши цю ідею П. Скоропадський доручив відділу охорони пам'яток створити спеціальний комітет і пообіцяв виділити на будівництво пам'ятника фінансову допомогу. В результаті оголошеного в серпні 1918 р. всенародного збору коштів на початок вересня була зібрана чимала сума — 849 карбованців³⁶.

У Катеринославі було прийнято рішення про відзначення подій Української революції будівництвом церкви –пам'ятника “Відрод-

ження України”. Ідея знайшла підтримку серед учасників єпархіального з'їзду в червні 1918 р., які ухвалили рішення про заснування при майбутньому храмі книгозбірні і музею для збереження пам'яток церковної старовини, пам'яток археології, історії і мистецтва. Звернення архієпископа Катеринославського і Маріупольського Агапіта з проханням затвердити кошторис на будівництво православного храму “Відродження України” у сумі 180 тис. крб. було підтримано Міністерством віросповідань³⁷.

20 червня 1918 р. міністр народної освіти і мистецтва М. Василенко звернувся до Ради Міністрів з доповідною запискою, в якій просив нагадати потреби охорони пам'яток старовини і мистецтва асигнувати 100 тис. карбованців.³⁸ Частина коштів планувалось передати губернським і повітовим музеям, а частину використати на увічнення подій і героїв визвольної боротьби. Поряд із створенням місцевих музейних закладів важливим завданням для діячів пам'яткоохоронної справи було створення Національного музею, програма якого була розроблена М. Біляшівським. З цікавою ініціативою створення Музею-пантеону “Український некрополь” виступив професор Ю. Кулаковський. Основу музейної експозиції мали скласти матеріали, присвячені видатним українським державним, військовим діячам від стародавніх часів і до 1918 р. На думку вченого, такий пантеон мав гідно увічнити пам'ять про всіх героїв України, борців за її незалежність, незважаючи на їх соціальну і партійну приналежність³⁹.

Слід зазначити, що велику роль в роботі по охороні пам'яток воєнної і військової історії, як рухомих, так і нерухомих відігравали музеї, навколо яких об'єднувалися сподвижники пам'яткоохоронної справи. На Полтавщині за підтримки Полтавського комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в 1917 р. виник Хорольський народний музей, який став одним з перших повітових центрів дослідження і охорони пам'яток національної культури. Серед його експонатів виділялася колекція козацької і східної зброї. Справжнім центром культурного життя Київського повіту став музей, відкритий 21авня 1918 р. у Богуславі. В музеї було три відділи, серед яких виділявся воєнний відділ з багатою колекцією зброї⁴⁰. Осередком популяризації минулого краю та охорони пам'яток став музей Білоцерківського товариства “Просвіта”, директором якого

був С. Дроздов-Мишківський. Серед історичних документів в музеї зберігався оригінал грамоти, підписаний гетьманом України І. Мазепою⁴¹.

21 липня 1918 р. при товаристві “Просвіта” в Черкасах відбулося відкриття першого на Черкащині історико-педагогічного музею, в якому були представлені археологічні колекції, природничі збірки, кустарні вироби, колекція старовинної зброї. Організатори музею крім проведення науково-дослідницької роботи по збору експонатів для музею планували проведення лекцій і екскурсій по історичним місцям, пов’язаним з Коліївщиною і Визвольною війною середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького⁴².

Таким чином, в справі охорони і збереження пам’яток, у тому числі і воєнної історії важливу роль відігравали музейні заклади, оскільки вони об’єднували навколо себе справжніх шанувальників історичного минулого. У центрі уваги громадськості знаходилися пам’ятки, пов’язані з історією Київської Русі, козацтва, подіями Першої світової війни, визвольною боротьбою українського народу, видатними українськими державними, військовими діячами. Виявлення та увічнення пам’ятних історичних місць, започатковані в той період, заклали підґрунтя для збереження автентичних пам’яток історії, в тому числі і воєнної. Але дослідження пам’яток, проведення ремонтно-реставраційних робіт не носило планового характеру, вони проводились вибірково, оскільки за складних військово-політичних умов головним завданням було збереження пам’яток від руйнування і пограбування.

Охорону пам’яток історії та культури України намагалася забезпечити Директорія. Складні внутрішні та зовнішні обставини, за яких довелося працювати Раді Народних Міністрів УНР доби Директорії, визначили слабкість її як центральних, так і місцевих органів влади. Припинення діяльності відділу охорони пам’яток старовини і мистецтва, а також те, що урядом УНР не був розглянутий законопроект “Про охорону пам’яток старовини і мистецтва”, не могло не позначитися на загальному стані охорони історико-культурної спадщини.

У зв’язку зі зміною воєнно-політичної ситуації наприкінці січня 1919 року, зумовлену наступом більшовицької армії на столицю України найважливіші пам’ятки Державного

військово-історичного музею довелося законспірувати частково в невійськових музеях, частково в наукових інституціях. Співробітникам Генерального штабу було наказано з частиною пам’яток евакуюватися разом з Генштабом до Вінниці⁴³.

Змушена під тиском обставин постійно змінювати місце свого перебування, Директорія вже в силу цього не могла забезпечити умов для нормального функціонування органів державного управління в пам’яткоохоронній сфері. Лише в серпні 1919 р., коли в результаті наступу військ УНР та ЗУНР на Київ лінія фронту відсунулась далеко від Кам’янець-Подільського, де в той час знаходилась Директорія, відкрились певні можливості для роботи. Почало відроджуватися Головне управління мистецтва та національної культури, яке звернулось до всіх державних і громадських організацій із закликом — вжити всіх можливих заходів для збереження національної історико — культурної спадщини.

Згадуючи той час один з діячів пам’яткоохоронного руху М. Обідний писав у листі до Українського громадського комітету в Празі: “Грізна кривава буря, що по світовій війні перейшла по Україні, вириваючи сотні тисяч життя людського, нанесла надзвичайно тяжкі страти на ниві нашої культури та мистецтва. Те, що творилося на протязі багатьох віків, що мало печать недоторканної святості — під ударами меча і огню перетворилося в руїни і попіл. Не лише бібліотеки, музеї, архіви не лише поодинокі монументальні пам’ятки старовини, а цілі міста з цвітом своїх культурних цінностей загинув безслідно”⁴⁴.

Музейні співробітники, пам’яткоохоронці на місцях робили все можливе для рятування безцінних скарбів, які гинули в полум’ї війни і революції. Незважаючи на складність воєнного часу співробітники Державного військово-історичного музею під час евакуації з Києва не тільки охороняли вивезені експонати, а виїздили у відрядження для збирання матеріалів і цінних документів. Члени Подільського товариства охорони пам’яток старовини і мистецтва доклали значних зусиль для збереження цінних документів, які стосувалися історичного розвитку краю, зокрема про визвольні змагання на Поділлі, архіви Української Галицької армії⁴⁵. Пам’ятки приходилось рятувати в ситуаціях, які неможливо було навіть передбачити. Так, у Кам’янець-Подільському цінні архівні матеріали і музейні збірки

ратували від знищення на паперовій фабриці, куди їх відвозили як сировину⁴⁶.

В складній ситуації, коли збройні сили УНР катастрофічно скорочувалися, практично була повна блокада УНР, скрізь панували господарча руїна і хаос. “Зі сходу тиснули більшовики, з півдня денікінці, з заходу поляки, а рештки української армії збилися в мішок, або так званий чотирьокутник смерті”, — так характеризував ситуацію, що склалася в Україні М. Шаповал⁴⁷.

4 грудня 1919 р. Голова Директорії і Головний Отаман Армії УНР С. В. Петлюра приймає рішення про припинення регулярних воєнних дій і про перехід до партизанської боротьби. Сам же голова Директорії 5 грудня залишив Україну і приєднався до української місії у Варшаві. Польську лінію фронту перейшли рештки уцілілих українських частин. У Польщі їх чекали роззброєння і інтернування до таборів військовополонених⁴⁸. З перших днів перебування у Польщі політичне, державне і військово керівництво УНР докладало великих зусиль, щоб зберегти боєздатність обеззброєної, але нескореної армії. З перших днів перебування на чужій території С. Петлюра ставив перед урядовими структурами УНР завдання про порозуміння з польською владою для створення всіх необхідних умов для життєдіяльності інтернованої армії. Усвідомлюючи важливість збереження армії С. Петлюра у листі до голови Ради народних міністрів УНР В. Прокоповича писав про необхідність підтримки єдності армії, яка при поверненні на батьківщину буде основою для майбутньої армії.⁴⁹ В результаті Першої світової війни і поразки визвольних змагань українського народу його землі опинилися у складі інших держав. Значна частина активних борців за національне і соціальне визволення українського народу, тією чи іншою мірою причетних до подій 1917–1921 рр. змушена була залишити батьківщину. Вони опинилися за межами України через свої переконання, для багатьох з них боротьба за незалежність України стала сенсом життя. Досить значну частину еміграції становили військові, політичні діячі, представники національно свідомої інтелігенції. У перші повоєнні роки кількість емігрантів з українських земель досягла 80–100 тис. чоловік⁵⁰.

Основними осередками української еміграції в 20–30-ті роки стали Белград, Берлін, Варшава, Відень, Париж, Прага, Софія та де-

які інші міста Європи. До емігрантів приєдналися десятки тисяч колишніх військовополонених українців.

Умови перебування інтернованих частин українського війська в перший період були надзвичайно важкими як у моральному, так і матеріальному відношенні. Паралельно з поліпшенням побутових умов у таборах розгорталася широкомасштабна діяльність по підготовці кадрів, організації органів і установ, які займалися культурно-освітньою та релігійно-виховною роботою. Значну роль у вихованні патріотизму, підтримці бойового духу у воїнів відігравали діяльність громадських організацій, які своє завдання вбачали у збиранні матеріалів і документів про героїв визвольної боротьби, героїчне минуле українського народу, українську армію, її кращих представників. У контексті цих завдань командування Армії УНР, Головний отаман і Державний центр УНР підходили до вирішення проблем у пам'яткоохоронній і архівній справі, і не зважаючи на скрутне фінансове становище прагнули допомогти існуючим пам'яткоохоронним інституціям.

Згадуючи про зустріч з С. В. Петлюрою 22 липня 1922 р. секретар Музею-архіву визволення України М. Обідний писав, що на початку розмови, яка тривала більше години С. В. Петлюра заявив: “Справі зібрання і охорони пам'яток я придаю велике значення. Постараюся хоч невеличкими коштами Вам допомогти чи урядово, чи позаурядово”. Відповідаючи на запитання про справу охорони могил полеглих лицарів, С. В. Петлюра дав зрозуміти, що цю справу він також вважає дуже важливою, але “зараз цю справу можна переводити лише в теорії, а фактично щось зробити лише на Україні, однак розробити план потрібно”. Під час розмови Головний отаман висловив цікаву думку про увічнення полеглих героїв шляхом насипу високих могил “на зразок старих козацьких, вивешенням а церквах дощок з іменами забитих, а по можливості — і з фотографіями”⁵¹.

Важливу роль пам'яткоохоронній роботі, збиранні документальних матеріалів про воєнну і військову історію України, впорядкування братських та поодиноких могил українських воїнів, які внаслідок об'єктивних причин опинилися далеко за межами Батьківщини, у вихованні воїнів на славних бойових традиціях українського війська відіграло Українське воєнно-історичне товариство, створе-

не в серпні 1920 р.⁵² Позитивну роль в його становленні відіграли військово-історичні відділи при штабах дивізій і Дієвій армії, на які покладался обов'язок фіксування важливих військових подій, фотографування, збирання документів, які мали історичне значення, а також "опікування над охороною пам'яток історії і старовини та взагалі культурних цінностей: старовинні фортеці, музеї, архіви, книжниця і. ін., незважаючи на те, чи вони державні, чи приватні".⁵³ Зібрані документи і матеріали надсилалися до Військово-історичної управи Головного управління Генерального штабу, першим начальником якої був призначений полковник Генерального штабу Б. Сулковський. В її роботі були задіяні визначні фахівці, військові історики, ентузіасти і шанувальники історичного минулого, пам'яток старовини. Так, військово-історичний відділ очолив відомий пам'яткоохоронець М. Обідний.⁵⁴ Позитивну роль у становленні Українського військово-історичного товариства відіграло утворення на початку 1921 р. Вищої Військової Ради у складі авторитетних високоосвічених генералів С. Дельвіга, В. Сальського, В. Сінклера, О. Удовиченка, О. Галкіна, С. Дядюші на чолі з військовим міністром М. Юнаковим.⁵⁵

Наявність у вищих структурах українського війська високоосвічених військових дозволила керівництву Армії УНР організувати на належному рівні роботу по збору матеріалів і документів з історії національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Усвідомлюючи важливість цієї справи, міністр військових справ УНР полковник В. Сальський 5 серпня 1920 р. затвердив статут Українського військово-історичного товариства, організаційного центру українських істориків. Серед основних завдань товариства було дослідження рідної історії, збір найрізноманітніших військово-історичних матеріалів, що торкалися як минулих часів, так і сучасної боротьби за визволення України, заснування музеїв, архівів та книгозбірень.⁵⁶ До складу керівництва увійшли члени військово-історичної комісії, а також генерали А. Вовк, В. Змієнко, М. Юнаків, полковник М. Садовський, підполковник В. Євтимович.

Ефективними формами роботи новоствореної інституції було проведення наукових експедицій по Україні і за кордоном з метою розшуку, реєстрації та опису українських старовинних реліквій та взагалі пам'яток

старовини.⁵⁷ Але провести дослідження і створити реєстр всіх досліджених пам'яток в умовах несприятливого розвитку військово-політичної ситуації виявилось неможливим. Створене товариство зосередило свою діяльність на науковій роботі по виданню історико-мемуарної та воєнно-наукової літератури. Так, у Каліші було засновано видавництво "Чорномор", в якому виходили фундаментальні дослідження й твори українських воєначальників. З 1923 р. почав виходити воєнно-науковий журнал "Табір" (орган молоді Української армії).

Для збереження і охорони зібраних матеріалів при Воєнно-історичній управі Генерального штабу влітку 1921 р. був створений Військово-історичний архів з музейним відділом. 2 липня 1921 р. він отримав офіційну назву Головного військово-історичного музею-архіву (ГВІМА) Армії УНР при Військово-історичній управі⁵⁸, який тісно співпрацював з Українським військово-історичним товариством. Підсумовуючи діяльність двох інституцій зазначалось, що було зібрано і опрацьовано значний пласт документів, у тому числі:

- 1). зібрані відомості (частково) про полеглих лицарів за визволення України;
- 2). видано "Листок полеглого" та розісланий військовим та громадським організаціям для заповнення;
- 3). складена інструкція для впорядкування військових цвинтарів та поодиноких могил;
- 4). підготовлені матеріали для оголошення конкурсу на виготовлення проектів упорядкування військових цвинтарів та поодиноких могил в українських народних традиціях.⁵⁹

В 1925 р. був опрацьований новий статут товариства, яким передбачалося розгорнути діяльність у двох основних напрямках. У статуті зазначалося, що товариство, по-перше, "збирає, вивчає, опрацьовує та видає друком матеріали, дотичні до історії Війська Українського, з часів визвольних змагань останньої доби та з часів минулих". Крім того, зазначалося, що Українське військово-історичне товариство дбає про впорядкування та охорону пам'ятників лицарям Війська Українського, що життя своє положили за волю та державність України.

Протягом кількох років, коли діяльність товариства була офіційно дозволена польським урядом, було зібрано багато матеріалів, особливо з історії української збройної боротьби останніх років. До видання був підготовле-

ний перший том “За державність”, орган Українського військово-історичного товариства, який вважається найбільш фаховим військово-історичним виданням української військової еміграції⁶⁰.

Паралельно з виданням військово-історичної літератури товариство розгорнуло діяльність по упорядкуванню й охороні стрілецьких могил, цвинтарів у місцях розміщення інтернованих частин Армії УНР. При управі товариства було створено спеціальну секцію під керівництвом полковника Генерального штабу М. Стецишина. Силами товариства було упорядковано великий цвинтар інтернованих українських вояків у Шипйорно під Калішем, наведено порядок на військовому цвинтарі 6-ї Січової дивізії в Олександрові Куявському, який виник на початку Першої світової війни⁶¹. За ініціативи громади старшин 6-ї Січової дивізії 17 квітня 1923 р. був створений “Комітет по збору пожертв на впорядкування й будову пам’ятника на цвинтарі Шипйорно”, діяльність якого підтримував командир групи військ генерал М. Безручко та польське керівництво табору. Перші пожертви надійшли від Головного Отамана та уряду УНР в Варшаві⁶². У першій половині 1924 р. табори у Каліші і Шипйорні були ліквідовані, подальша доля військових некрополів була невирішена.

Управа Українського військово-історичного товариства та Управа Української Станиці у Каліші звернулися за допомогою до Українського Центрального Комітету Варшаві, до представництв держав, громадяни яких там поховані. На звернення відгукнулася численна громада українських емігрантів у Польщі, мешканці Волині і Галичини. Одним з перших надіслав кошти на впорядкування некрополю митрополит А. Шептицький. Зібравши необхідну суму територія цвинтаря була викуплена у власника землі і отримала офіційну назву “Український військовий цвинтар в Шипйорні”, на якому поховано 317 вояків Армії УНР⁶³.

У полі зору Українського військово-історичного товариства знаходились меморіальні цвинтарі у Кракові, Вадовицях, Любліні, Варшаві, Пикуличах під Перемишлем та в інших місцях. Перші заходи щодо впорядкування Пикулицького цвинтаря були проведені в 1921 р. за участі членів комітету “Брат братові”, української молоді з середніх шкіл та мешканців з с. Пикуличи, які безкоштовно возили землю і на місці братської могили на-

сипали великий курган. У 1922 р. цвинтар набув нового вигляд, рештки всіх полеглих з навколишніх сіл були перепоховані в 5 братських могилах, під курганом був встановлений пам’ятник. У 20-ті роки ХХст. Пикулицьким некрополем, який став символом боротьби за незалежність України, опікувалося Товариство охорони воєнних могил у Перемишлі⁶⁴. По закінченню Другої світової війни більшість військових цвинтарів у Польщі були знищені. Їх відновлення відбувається останнім часом за підтримки українського населення і українських громадських організацій.

Уряд С. Петлюри, який фактично потрапив у полон до Польщі, не зміг належним чином забезпечити охорону українських пам’яток на еміграції. Була прийнята ухвала про перевезення пам’яток до Кракова, проти чого виступили українські галицькі і наддніпрянські вчені, оскільки пам’ятки зазнавали ще більшого нищення за кордоном. Група українських культурних діячів і науковців, серед яких були І. Крип’якевич, В. Дорошенко, М. Кордуба, І. Шендрик, В. Щурат, І. Кривецький та М. Обідний виступили з ініціативою створення “загальнонаціонального” архівно-музейного осередку в одній з нейтральних європейських країн. З цією метою у Львові у липні 1921 р. на нараді українських вчених був розроблений статут Українського національного музею-архіву й прийнято меморандум до уряду УНР⁶⁵. 1 вересня 1921 р. Рада Народних Міністрів УНР ухвалила Закон про заснування Музею-архіву визволення України, у якому передбачалося зібрати всі пам’ятки українського національно-визвольного руху з метою збереження та наукового дослідження⁶⁶.

Наприкінці 1922 р. у зв’язку із згортанням діяльності уряду УНР в екзилі у Польщі було прийнято рішення про перевезення архівних матеріалів ГВІМА до Чехословаччини. Спочатку була знайдена домовленість про передачу архівних документів і музейних матеріалів Музею-архіву Визвольних змагань, який повинен був займатися створенням безпосередньо Українського національного Музею-архіву за кордоном під патронатом Українського громадського комітету у Празі.

Близько 25 тис. українських емігрантів, у тому числі 10 тис. військовослужбовців у 1921–1922 рр. знаходилися на території ЧСР⁶⁷. Після певного періоду адаптації до за-

кордонної обстановки найбільш свідома частина української еміграції, яка і на чужині залишалася відданою національним ідеям, ідеї державної самостійності України, використовувала свій інтелектуальний потенціал для розбудови українського національно-культурного життя за кордоном.

Наплив саме до Чехословаччини біженців із колишньої Російської імперії мав свої передумови. В першу чергу, російські і українські емігранти при виборі цієї країни місцем свого перебування керувалися прихильним ставленням до них президента ЧСР Т. Масарика. Чехословацька республіка на той час була одною з найдемократичніших держав Європи, і її керівництво дбало про імідж молодої суверенної Чехословаччини. Хоча президент ЧСР Т. Масарик, прем'єр — міністр К. Крамарж і їх оточення не підтримувало домагань українського народу до незалежності, бо виношували ідею відновлення сильної російської держави, в якій Україні відводилось місце на правах автономії або в складі російсько-української федерації. Така мотивація Т. Масарика і сформованого ним уряду обумовилася зацікавленістю Чехії стимулювати федеративно-державницькі процеси в Європі і таким чином утримати Словаччину в складі щойно створеної чехословацької держави⁶⁸.

Керуючись такими підходами, чехословацький уряд дозволив діяльність у Чехословаччині дипломатичним місіям УНР і ЗУНР, хоча офіційно їх не визнавав, надавав російським і українським біженцям та колишнім військовим не лише притулок, а й значну матеріальну підтримку, яка вилілась у так звану “Російську допомогову акцію”. Відповідальність за її реалізацію було покладено на Міністерство закордонних справ ЧСР на чолі з Е. Бенешом. В ході проведення акції особлива увага надавалася підтримці української еміграції та її національно-культурних потреб, створенню і діяльності в ЧСР українських спілок, громадських організацій, наукових, культурних, пам'яткоохоронних інституцій, різноманітних установ⁶⁹.

У статуті Товариства охорони українських історичних пам'яток Закордоння зазначалось, що його діяльність поширювалася за межами України і ставило за мету збір, реєстрацію всіх українських пам'яток, а також охорону і збереження всіх пам'яток.⁷⁰ Велику роботу по охороні українських пам'яток проводила науково-дослідна інституція — Український істо-

ричний кабінет в Празі при Міністерстві Закордонних справ, Товариство охорони українських історичних пам'яток за кордоном, заснованому у Празі 19 березня 1931 року⁷¹.

В 1923 р. Музей-архів визволення України переїхав до Праги, де об'єднався із Головним військово-історичним музеєм-архівом, який також прибув до Праги. 14 грудня 1923 р. був затверджений статут Українського національного музею-архіву при УГК (з 1925 р. він діяв при Українському інституті громадознавства). Поряд із проведенням великої роботи по збиранню писемних документів, речових матеріалів, пов'язаних з українським національно-визвольним рухом, музей і його керуючий орган-товариство “Музей визвольної боротьби України” зосередили свою діяльність на охороні і збереженні нерухомих пам'яток, головним чином військових цвинтарів і поодиноких могил, що знаходились за кордоном⁷².

У квітні 1926 р. бюлетені Українського національного музею-архіву при Українському інституті громадознавства в Празі була вміщена стаття, в якій була накреслена програма охорони і збереження поховань українських воїнів:

1) зібрати найповніші відомості про національних героїв, які полягли у визвольній боротьбі України;

2) провести найближчим часом упорядкування їх могил, поки не згладилися в пам'яті їх подвиги і імена.

3) шанувати полеглих героїв влаштуванням свят, відзначенням їх імен на меморіальних дошках в народних будинках і церквах⁷³.

На кінець 1926 р. було зареєстровано до двох тисяч імен полеглих в боях за Україну, на які були заповнені “Листки полеглих”. У зверненні до військових частин, громадських організацій пропонувалось надсилати до Музею-архіву дані про військові цвинтарі і поодинокі могили, фотографії пам'ятників. Рада музею підготувала і видала рекомендації про охорону військових некрополів і поодиноких могил, які були надруковані у “Віснику Українського Національного музею-архіву при Українському інституті громадознавства у Празі”⁷⁴.

Разом з Українським товариством охорони військових могил, що існувало при НТШ, Український національний музей-архів у Празі створили спеціальну комісію по охороні воєнних могил, яка ставила за мету провести облік і реєстрацію всіх воєнних поховань в Україні і

за кордоном, а також спорудити надгробки в українському національному стилі. Комісія розробила план збору коштів на впорядкування у спорудження пам'ятника на Ольшанському цвинтарі у Празі⁷⁵.

З Музеєм-архівом активно співпрацювали представники емігрантських кіл з різних країн. Вони надсилали документи і матеріали, яких в 1939 р. в фондах і експозиції нараховувалося близько 1 млн., більшість з них — унікальне джерело для вивчення історії України.

Таким чином, в зазначений період на пам'яткоохоронній ниві спільно із державними інституціями, які були започатковані в період Української революції, співпрацювали громадські пам'яткоохоронні і краєзнавчі організації. В складній військово-політичній ситуації вони зосередили головним чином свою увагу на охороні і збереженні документальних матеріалів, яким загрожувала небезпека. За ініціативи культурних і наукових діячів були спроби провести облік і реєстрацію нерухомих пам'яток історії, ремонтно-реставраційні роботи в Києві, у тому числі і пам'яток воєнної і військової історії, зокрема Військово — Микільського храму, Золотих воріт, Кам'янець-Подільської фортеці. На жаль, в досліджуваній період реєстрація і облік носили епізодичний і вибіркового характеру, і в основному, проводилися у Києві, це було пов'язано з нестабільною ситуацією в регіонах, нестачею кадрів на місцях.

У центрі уваги громадськості знаходилися пам'ятки, пов'язані з історією визвольних змагань, видатними українськими діячами,

подіями Першої світової війни. Виявлення та увічнення пам'ятних історичних місць, започатковані в той період, заклали підґрунтя для збереження автентичних пам'яток історії. У полі зору громадських об'єднань знаходилися пам'ятки воєнної історії — оборонні укріплення, військово-інженерні споруди, пам'ятні місця бойових дій, військові цвинтарі, братські та поодинокі могили видатних військових діячів.

Важливу роль у пам'яткоохоронній роботі, збиранні документальних матеріалів про воєнну історію України, впорядкуванні братських та поодиноких могил українських воїнів, які внаслідок об'єктивних причин опинилися далеко за межами Батьківщини, у вихованні воїнів на славних бойових традиціях українського війська, героїчного минулого українського народу відігравали громадські організації, які діяли за кордоном — Українське воєнно-історичне товариство, відповідні інституції воєнно-історичного профілю — архіви і музеї — Головний військово-історичний музей-архів, Музей-архів Визвольних змагань, Український національний музей-архів у Празі.

Основними типами пам'яток воєнної і військової історії, якими опікувалися українські громадські товариства і музеї за кордоном, були військові цвинтарі і поодинокі могили українських воїнів. Діяльність пам'яткоохоронних інституцій має велике значення для проведення краєзнавчих досліджень, підготовки і видання Зводу пам'яток історії та культури України, Державного реєстру всіх воєнних поховань.

Джерела та література

- 1 Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалом Зводу пам'яток історії та культури України). Частина перша — К., 1999, Частина друга — К., 1999; Пам'ятки історії та культури України: дослідження та збереження. — К., 2005; Пам'яткознавчі студії в Україні; теорія і практика. — К., 2007.
- 2 Тронько П. Т., Войналович В. А. Увічнена історія України. — К., 1999; Горбик В. О., Денисенко Г. Г. Воєнна історія України в пам'ятках. — К., 2003; Палієнко М. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Обідного в Україні, Польщі та Чехословаччині // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2005. — № 2; Кисіль З. Воєнно-історичне товариство (1920–1939) // Український історичний журнал. — 2001. — № 2; Колянчук О. Незабутні могили. — Львів, 1993; Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі: 1920–1939. — Львів, 2000.
- 3 Біляшівський М. Ф. Справи українського мистецтва // Шлях. — 1918. — Ч. 1. — С. 48–52.
- 4 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 460.

- 5 Кот С. І. Витоки: З перед часів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Пам'ятки України. — 2005. — № 2. — С. 128.
- 6 Нестуя О. О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). — Київ-Полтава, 1994. — С. 52.
- 7 Солдатенков В. Ф. Центральна Рада та українізація армії // Український історичний журнал. — 1992. — № 6. — С. 31.
- 8 Нестуля О. О. — Вказ. праця. — С. 55.
- 9 Исакова Е. В. Храмы-памятники русской воинской доблести. — М., 1991. — С. 57.
- 10 Нестуля О. О. — С. 79.
- 11 Там само. — С. 79.
- 12 Вісник Ради Народних Міністрів. — 1918. — 27 березня.
- 13 ЦДАВОВУ. — Ф. 2581, оп. 1, спр. 213. — Арк. 1. Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 1231. — Арк. 1 — 1 зв.
- 14 Нестуля О. О. — Вказ. праця. — С. 85.
- 15 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 2. — К., 1997. — С. 191.
- 16 Трагедія на Крутах. — Нова Рада. — 1918. — 16 березня.
- 17 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 1231. — Арк. 1 — 1 зв.
- 18 Відродження. — 1918. — Ч. 126. — 1 вересня.
- 19 Кузьминець Ю. Вшанування пам'яті героїв бою під Крутами // Ми діти твої, Україно! — К., 2000. — С. 96.
- 20 Нова Рада. — 1917. — 20 серпня.
- 21 Наше минуле. — 1918. — № 1-2. — С. 202; Эрнст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г. — К., 1918. — С. 19-20.
- 22 РФ ІМФЕ. — Ф. 13. — Оп. 5, од. зб. 308. — Арк. 3.
- 23 Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. — Т. 2: Українська гетьманська держава 1918 року. — Ужгород, 1930. — С. 365.
- 24 ЦДАВО України. — Ф. 2561. — Оп. 1. — Спр. 209. — Арк. 1-2 зв.
- 25 Відродження. — 1918. — Ч. 84. — 11 липня.
- 26 Наше минуле. — 1918. — № 1-2. — С. 214; № 3. — С. 155.
- 27 Кардаш П., Кот С. Слава українського козацтва. — Київ-Мельбурн, 1999. — С. 161, 216, 253.
- 28 ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Оп. 2. — Спр. 578. — Арк. 45.
- 29 Там само. — Ф. 2457. — Оп. 1 — Спр. 42. — Арк. 9-12.
- 30 Фенцур. В. Національний істотко-культурний заповідник "Кам'янець". Сучасне і майбутнє // Пам'ятники України: історія та культура. — 2000. — № 3-4. — С. 7-10.
- 31 ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 1201. — Арк. 29.
- 32 Там само. — Арк. 30.
- 33 Відродження. — 1918. — Ч. 131. — 7 вересня.
- 34 Відродження. — Ч. 166. — 23 жовтня.
- 35 ЦДАВОВУ. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 121. — Арк. 27-30 зв.
- 36 Відродження. — 1918. — Ч. 126. — 1 вересня; Ч. 140. — 19 вересня.
- 37 Відродження. — 1918. — Ч. 141. — 20 вересня.
- 38 Державний вісник. — 1918. — 24 вересня.
- 39 Відродження. — 1918. — Ч. 70. — 23 червня.
- 40 ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 125. — Арк. 2, 3.
- 41 Нова Рада. — 1918. — 25 грудня.
- 42 Відродження. — 1918. — Ч. 109. — 10 серпня.
- 43 Палієнко М. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Обідного в Україні, Польщі та Чехословаччині // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2005. — № 2. — С. 94.
- 44 ЦДАВО України. — Ф. 4018. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 123.
- 45 ЦДАВОВУ. — Ф. 2201. — Оп. 2. — Спр. 578. — Арк. 45-47.
- 46 Там само. — Арк. 124.
- 47 Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 166.
- 48 Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття. — 1996. — С. 152.
- 49 Кисіль З. Р. Українське воєнно-історичне товариство (1920-1939) // Український історичний журнал. — 2001. — № 2. — С. 101.
- 50 Енциклопедія українознавства. — Т. 2. — Львів, 1993. — С. 634.

- 51 Палієнко М. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Обідного в Україні, Польщі та Чехословаччині // Пам'ятки України. — 2005. — № 2. — С. 102.
- 52 ЦДАВО України. — Ф. 3179. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 27–30.
- 53 Там само. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 129. — Арк. 1.
- 54 Палієнко М. — Пам'ятки України. — 2005. — № 2. — С. 96.
- 55 Кисіль З. Воєнно-історичне товариство (1920–1939) // Український історичний журнал. — 2001. — № 2. — С. 102.
- 56 Кисіль З. Створення та діяльність Українського воєнно-історичного товариства (1920–1939 рр.). Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. — Львів, 2002. — С. 9.
- 57 ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 135. — Арк. 4.
- 58 Палієнко М. — Пам'ятки України. — 2005. — № 2. — С. 98.
- 59 ЦДАВО України. — Ф. 4018. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 109–110.
- 60 Наріжний Симон. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. — Ч. 2. — К., 1999. — С. 159.
- 61 Колянчук О. Незабутні могили. — Львів, 1993. — С. 18.
- 62 Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі: 1920–1939. — Львів, 2000. — С. 128.
- 63 Там само. — С. 133.
- 64 Колянчук О. Українці в таборах Перемишля (1918–1921 рр.) // Пам'ятки України. — 1995. — № 3. — С. 117.
- 65 ЦДАВО України. — Ф. 4918. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 3 — 3 зв.
- 66 Там само. — Арк. 9–10.
- 67 Віднянський С. В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період / Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 3. — К., 1993. — С. 42.
- 68 Павленко М. Українська Галицька Армія в умовах інтернування на теренах Чехословаччини. Історичні зошити. — К., 1999. — С. 23.
- 69 Віднянський С. В. Заснування Українського Вільного університету — першої української високої школи за кордоном (1921–1945 рр.) // Український історичний журнал. — 1993. — № 11–12. — С. 69–71.
- 70 ЦДАВО України. — Ф. 4018, оп. 1, спр. 1. — Арк. 68 зв.
- 71 Там само. — Арк. 71; Палієнко М. — С. 198.
- 72 ЦДАВО України. — Ф. 4018. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 3.
- 73 Там само. — Арк. 10–11.
- 74 Там само. — Арк. 27.
- 75 Там само. — Спр. 2. — Арк. 109–110.

Galina Denysenko

*The preservation of military history monuments in the Ukraine and abroad
in the 20-th years of XX century*

The article deals with state policy of preservation of the monuments in the Ukraine during the Ukrainian revolution. The author covers the problems of perpetuating of the Ukrainian soldiery, foundation of museum, archive on the preservation of the military history monuments of Ukraine abroad in the 20- th years of XX century.

Key words: *monuments, Ukrainian revolution, museum-archive, exposition, military history.*